

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد تهران مرکز

دانشکده هنر و معماری / پژوهش هنر

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد (M.A)

عنوان:

بررسی نقش مار در آثار هنری پیش از تاریخ ایران

استاد راهنما:

سرکار خانم دکتر فاطمه شاهرودی

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر غلامعلی حاتم

پژوهشگر:

شوکت الملوک صالح زاده

زمستان ۱۳۹۰

Islamic Azad university

Tehran markaz branch

Faculty of Art and architecture–research art

“ MA” Thesis

Subject:

Investigating the snake motif on the BC Persian artistic materials

Advisor :

Dr. f. shahrudi

Reader :

Dr. gh. Hatam

By:

Shokatolmoluk salehzadeh

Winter 2012

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه.....	۱
۱_ فصل اول : کلیت طرح	
۱_۱_ بیان مسئله.....	۴
۱_۲_ پیشینه تحقیق.....	۶
۱_۳_ اهداف تحقیق.....	۸
۱_۴_ روش تحقیق.....	۸
۱_۵_ سؤالات پژوهشی.....	۸
۱_۶_ چهار چوب نظری.....	۹
۱_۷_ نمونه های مورد پژوهش.....	۹
۱_۸_ روش تجزیه و تحلیل داده ها.....	۱۰

۲_ فصل دوم : اصطلاحات واژگان

۲-۱_ نمادمار.....	۱۲
-------------------	----

۱۷.....۲-۲ آیین.....

۲۰.....۳-۲-رویکر تاریخی-تحلیلی.....

۳- فصل سوم : تاریخ و تمدن

۱-۳- بخش اول نظری اجمالی بر چهار تمدن بررسی شده

۲۳.....۱-۱-۳ گفتار نخست : تمدن جیرفت.....

۲۴.....۱-۱-۳ جیرفت.....

۲۸.....۲-۱-۳ آیین و اعتقادات مردم جیرفت.....

۳۱.....۳-۱-۳ ویژگی نگاره پردازی مار در جیرفت.....

۴۰.....۳-۱-۲ گفتار دوم : تمدن عیلام.....

۴۱.....۳-۱-۲ عیلام (ایلام).....

۴۷.....۳-۱-۲ آیین و اعتقادات مردم عیلام.....

۵۰.....۳-۱-۲ ویژگی نگاره پردازی مار در عیلام.....

۵۷.....۳-۱-۳ گفتار سوم : تمدن لرستان.....

۵۸.....۱-۳-۱ لرستان.....

۶۱.....۲-۳-۱ آیین و اعتقادات مردم لرستان.....

۶۴.....۳-۳-۱ ویژگی نگاره پردازی مار در لرستان.....

۳_۱_۴ گفتار چهارم: تمدن سیلک..... ۷۰

۳_۱_۴_۱ سیلک کاشان..... ۷۱

۳_۱_۴_۲ آیین و اعتقادات مردم سیلک..... ۷۵

۳_۱_۴_۳ ویژگی نگاره پردازی مار در سیلک..... ۷۷

۴_ فصل چهارم: جایگاه و مفاهیم نقش مار در تمدن های جیرفت، عیلام، لرستان، سیلک

۴_۱_۱ بخش اول: جایگاه نقش مار در تمدنهای فلات ایران..... ۸۳

۴_۲_۲ بخش دوم: مفاهیم نقش مار در آثار هنری تمدن های یاد شده

۴_۲_۱_۱ گفتار اول: کلیت ۹۰

۴_۲_۱_۲ آسمان-خدا ۹۲

۴_۲_۱_۳ ماه-خدا..... ۹۴

۴_۲_۲ گفتار دوم: مفاهیم نقش مار در ادوار مختلف پیش از تاریخ

۴-۲-۲-۱ مفاهیم مار در هزاره چهارم پیش از میلاد ۱۰۴

۴-۲-۲-۲ مفاهیم مار در هزاره سوم پیش از میلاد ۱۱۴

۴-۲-۲-۳ مفاهیم مار در هزاره دوم و اول پیش از میلاد ۱۱۷

۴_۲_۳ گفتار سوم: جداول..... ۱۱۹

۵_ فصل پنجم نتیجه گیری

۱-۵- نتیجه..... ۱۳۹

۲-۵- پ یشنهادات..... ۱۴۱

۳-۵- منابع تصویری..... ۱۴۲

۴-۵- منابع..... ۱۴۷

چکیده:

نماد مار یکی از کهن ترین و رایج ترین نقوش مورد استفاده جوامع پیش از تاریخ و دوران تاریخی ایران بوده است. این نقش در اساطیر اقوام ایرانی چون مردمان سیلک، جیرفت، عیلام، لرستان و... به اشکال متعدد و با مفاهیم و معانی متفاوت و گاه متضاد مطرح شده است. در این مطالعه، نقشمایه مار و سیر مفهومی آن، در هزاره های پیش از تاریخ مورد توجه قرار می گیرد.

در فصل اول این پژوهش که با روش توصیفی-تحلیلی انجام شده، به کلیات طرح پژوهش پرداخته می شود. در فصل دوم نظری کلی به نحوه ترسیم نگاره ها در تمدن های جیرفت، عیلام، لرستان و سیلک شده و سبک های مختلف نقش پردازی نقش مار در تصاویر آن تمدن ها، مورد بررسی قرار می گیرد. در فصل نهایی تاثیر اعتقادات مردم هر تمدن را در بکارگیری نقوش مورد استفاده بیان کرده و مفاهیم و نقش کلی مار در هزاره های پیش از تاریخ به تحلیل در می آید و در نهایت به مقایسه تطبیقی تصاویر تمدن ها در هزاره های مختلف در قالب جداولی می پردازیم.

نتایج این پژوهش نشان می دهد که مفاهیمی که از نقش مار بر روی آثار هنری تمدن های مختلف ایران برداشت می شود در هزاره های نخستین که هزاره های سوم و چهارم پیش از میلاد هستند مستقیماً مرتبط با ماه-خدا و دارای مفاهیمی مثبت چون باروری، برکت، باران، آب، حاصلخیزی و غیره می باشد که هر چه از هزاره سوم به هزاره ها دوم و به خصوص هزاره اول نزدیک می شویم در عین توجه به ماه-خدا شاهد تغییری در ارزش مفاهیم نقش مار هستیم، به طوری که در هزاره های متاخر نقش مار به شکل ضعیف و کوچک به تصویر در می آید که نشان ضعف و پایین آمدن ارزش تصویری و مفهومی نقش مار می باشد. اما حتی در اواخر هزاره اول که به دوره زرتشتی بسیار نزدیک است در تمدن های یاد شده مفهومی منفی و شر از نقش مار به چشم نمی خورد.

مقدمه :

ذهن انسان ساکن در فلات ایران از دیرباز درگیر مسائل پیچیده‌ای چون آفرینش، باروری، مرگ و غیره بوده است. او همواره در جستجوی پاسخی برای پرسش‌های خود بوده و یافته‌هایش را به صورت زبان تصویری بر روی آثار هنری خود به ثبت رسانده است.

آثار هنری ایران از این منظر بسیار مورد توجه، محققان ایرانی و خارجی قرار گرفته به طوری که تا به حال کتب و مقالات متعددی درباره بررسی نقوش موجود در آثار هنری ایران به چاپ رسیده است. یکی از نقوش بسیار مهم که در دوران پیش از تاریخ ایران مورد توجه و استفاده مردمان کهن قرار گرفته نقش مار است که در آن دوران به حد بالایی از گسترش رسیده بود.

مار به عنوان حیوان بومی برخی مناطق ایران در اعصار مختلف، بنا به اهمیت دارای مفاهیم متعددی در قالب‌هایی چون نماد نامیرایی، ماه، گنج، قدرت، باروری، آب و رویش گیاه می‌باشد.

انسان عصر باستان در آن زمان احتیاج به خدایان حمایت‌کننده داشته و گاهی علاوه بر پرستش این خدایان شیء مورد علاقه یا حیوان منسوب به آن خدا را که دارای تمامیت قدرت آن خدا بوده، ستایش می‌کردند.

در این پژوهش به بررسی تمدن‌های جیرفت، عیلام، سیلک و لرستان پرداخته ایم که از میان بیشترین کثرت استفاده از مار را داشته به صورت بیان تاریخچه‌ای مختصر از آن تمدن و اعتقادات آئینی آنها پرداخته شده و در آخر هم به کنکاش در خصوصیات سبک‌های بیان مار در قلمرو رئالیسم (واقع‌گرا)، ناتورئالیسم (طبیعت‌گرا)، نمادین، انتزاعی و استیلیزه (چکیده‌نگاری) شده پرداخته می‌شود.

در قسمت‌های بعدی پژوهش با توجه به مطالب فوق به بررسی عوامل مختلف که در ایجاد نقش مار بر روی آثار هنری ایران مؤثر بوده چون آئین مردم، پرداخته شده است زیرا این عوامل باعث شده که این نقش در حدود چندین هزار سال به صورت پویا به زندگی خود بر روی آثار هنری ادامه دهد. همین طور مفاهیمی که این نقش در کنار دیگر نقوش بر اساس مفاهیم اعتقادی می‌یافته بررسی شده است. زیرا در اکثر مواقع نقش مار به عنوان بخشی از گفتار تصویری مطرح شده که مانند یک متن دارای بیان بسیار شیوایی است. که می‌توان علت زنده و پویایی این نقش را در میان همین مفاهیم اعتقادی یافت. در آخر نیز

کلیه نقوش مارهای موجود در تمدنهای مذکور بر اساس هزاره به صورت جدولی که شامل تصویر، ویژگی نقش ، و غیره است ، ارائه می شود .

فصل اول

کلیت طرح

۱-۱- بیان مسئله:

در میان اقوام متمدن، هنر سرزمین ایران، ویژگی‌های خاص خود را داشته و از مفهومی نمادین، عمیق و تزئینی برخوردار بوده است که نشانه فرهنگ و عقاید ایرانیان باستان است. در این میان نقوش جانوران که زندگی مرموز و ویژه خود را دارند قابل بررسی است.

نماد مار یکی از کهن‌ترین و رایج‌ترین نقوش مورد استفاده جوامع پیش از تاریخ و دوران تاریخی ایران بوده است که سابقه آن به دوران غارنشینی می‌رسد. این نقش در اساطیر

اقوام ایرانی چون مردمان تپه سیلک ، جیرفت ، شوش ، لرستان و غیره به اشکال متعدد و با مفاهیم و معانی متفاوت و گاه متضاد مطرح شده است.

با توجه به کثرت استفاده از این نقش در آثار هنری ایران باستان و اهمیت آن، در باز شناسی بخشی از فرهنگ و تفکر مردم این سرزمین، در پژوهش حاضر به بررسی این نماد پرداخته ایم.

در واقع، این نقش به دلیل شرایط خاص جغرافیایی فلات ایران و همچنین نوع زندگی مردم این منطقه از دیر باز بسیار مورد توجه صنعتگران و هنرمندان بوده و در معانی مختلفی چون نیروی زندگی ، خالق انرژی ، نگهبان درخت زندگی ، نماد آب، ماه ، ابلاغ کننده پیام الهی ، نا میرایی ، نماد اهریمنی و غیره به کار رفته است.

با توجه به مطالب پیشین، هدف از این پژوهش آن است که به بررسی ویژگی نگاره پردازی نقش مار در روند تاریخی تمدن های پیش از تاریخ ایران بپردازد. به عبارت دیگر در این پژوهش، مفاهیم مختلف نقش مار در آثار هنری پیش از تاریخ ایران از منظر رویکرد تاریخی مورد بررسی قرار خواهد گرفت. با توجه به اهداف مورد نظر در این پژوهش این پرسش ها مطرح است که ویژگی های نگاره پردازی نقش مار در تمدن های پیش از تاریخ ایران چه بوده است؟ نقش مار در آثار هنری به جای مانده از تمدن های پیش از تاریخ ایران

دارای چه مفاهیم می باشد؟ آیا مفاهیم نقش مار در سیرتاریخی این تمدن ها بر اساس رویکرد

تاریخی دارای روند پویایی بوده است؟

۱-۲- پیشینه تحقیق :

در مورد نقش مار که ایرانیان در دوران پیش از تاریخ ایران مورد استفاده قرار می دادند

کتاب مجزایی به نگارش در نیامده است اما تعدادی پایان نامه به ویژگی های نقش مار از

برخی جنبه ها پرداخته شده است.

- محمدی فر ، یعقوب (۱۳۷۵). پایان نامه کارشناسی ارشد باستان شناسی، مطالعه

تطبیقی نقش مار در تمدن ایلام با نقوش جامهای سنگی تمدن جیرفت. تهران . استاد راهنما :

محمد رحیم صراف . دانشگاه تربیت مدرس.

- میرشکاری، محمد (۱۳۸۸). پایان نامه کارشناسی ارشد باستان شناسی .مفهوم نمادین

مار در ایران(با نگاه به تمدنهای همجوار آن؛ میانرودان ،هند،یونان و مصر). تهران. استاد راهنما

: دکتر محمود طاووسی . استاد مشاور : دکتر علیرضا هژیری نوبری . دانشگاه تربیت مدرس

هدف : این پژوهش قصد دارد علت تغییر مفهوم مار را در ادوار مختلف بررسی و تلقی

همسایگان ایران از مار و تفاوت دیدگاه آریاییان با ساکنان بومی فلات را دریابد .

این پایان نامه جز تحقیقات مشابه است ، که به روش کتابخانه ای انجام شده است و به صورت توصیفی به تجزیه و تحلیل داده ها پرداخته است .

-اسدی،محدثه السادات.(۱۳۹۰).پایان نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر. بررسی اصل وحدت اضداد در هنر ایران باستان با توجه به نقوش مارهای در هم تنیده هنر جیرفت.تهران.استاد راهنما دکتر غلامعلی حاتم.دانشگاه تهران.

-توکلی سراجی، هما (۱۳۸۰). پایان نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر. نماد پژوهی مار(بررسی نماد مار در چهار تمدن ایران و یونان و مصر و هند).تهران. استاد راهنما:غلامعلی حاتم.استاد مشاور: محمد ضمیران و محمد حسین ذکرگو.دانشگاه تهران.

هدف:در این پایان نامه به مقایسه نقش و مفاهیم نقش مار در ایران با دیگر تمدن های برون مرزی پرداخته است البته تمدن جیرفت در زمان این پایان نامه کشف نشده بود.

۱-۳- اهداف تحقیق :

- بررسی ویژگی نگاره پردازی نقش مار در روند تاریخی تمدن های پیش از تاریخ ایران
- بررسی مفاهیم مختلف نقش مار در آثار هنری پیش از تاریخ ایران از منظر رویکرد تاریخی

۱-۴- روش تحقیق :

روشی که برای این پایان نامه برگزیده شده ، توصیفی - تحلیلی می باشد. روش گرد آوری داده ها میدانی و کتابخانه ای است.

۱-۵- سؤالات پژوهشی :

۱. ویژگی های نگاره پردازی نقش مار در تمدن های پیش از تاریخ ایران چه بوده است ؟
۲. نقش مار در آثار هنری به جای مانده از تمدن های پیش از تاریخ ایران دارای چه مفاهیم می باشد ؟
۳. آیا مفاهیم نقش مار در سیرتاریخی این تمدن ها بر اساس رویکرد تاریخی دارای معانی هم راستایی بوده است ؟

۱-۶- چهار چوب نظری :

با توجه به رویکرد تاریخی به جمع آوری اطلاعات مربوط به نماد مار و جایگاه آن در فرهنگ و اعتقادات ایرانیان باستان پرداخته و معنی این نماد را در دوره های مختلف ایران باستان بررسی می کنیم و سپس به مقایسه آن با تمدنهای مجاور می پردازیم.

۱-۷- نمونه های مورد پژوهش :

با توجه به آثار هنری به جای مانده از تمدن های پیش از تاریخ ایران جهت بررسی و تحقیق، ۵۰ اثر که در آن نقش مار وجود دارد شامل تمدن های ایلام ، سیلک ، جیرفت ، لرستان که شامل ظروف سفالی ، آثار برنزی ، نقش برجسته ، و غیره برگزیده شده است .

۱-۸- روش تجزیه و تحلیل داده ها :

روش تجزیه و تحلیل داده ها تطبیقی- تاریخی بوده، که با توجه به نظریات چارلز ریگین در این زمینه می باشد. این روش خصوصاً برای پرداختن به سوالاتی درباره رخدادهایی که نتیجه علل چندگانه و همزمان هستند جایی که شرایط مختلف به شیوه های متفاوت و گاه متعارض با یکدیگر ترکیب شده تا نتایج یکسان یا مشابهی ایجاد کنند بسیار مناسب است. (ریگین ، ۱۳۸۸ ، ۲۵) .

فصل دوم

اصطلاحات و اثرگان

۲-۱ نماد مار:

مار یکی از مرموزترین و پیچیده ترین جانوران سمبلیک است. مار به زبان پهلوی مردو، به زبان سانسکریت، ماره خوانده می شود که به معنای میراننده و کشنده است و از مصدر «مر» اوستایی و پارسی باستان به معنی مردن می آید.

مار حیوانی است دراز، خزنده و ظاهری بی دست و پا دارد اما در واقع بقایایی از استخوان تحول یافته پا که به صورت زوئدی استخوانی به بعضی از دنده های این جانور متصل هستند را می توان در راستای اسکلت آنها دید.

حرکت مار حرکتی است موج، با استخوانهای دنده ها، حرکت عضلانی و به کمک گیر کردن فلس ها در زمین امکان پذیر می گردد و مهره های پشت و عضلات نیرومند مار به او امکان می دهد خود را به

جلو پرتاب کند و پیچ و تاب بردارد و قادر است در آنی بجهد و از دیده‌ها پنهان شود که شاید همین موضوع دلیل سحر آمیزی بودن مار باشد.

یکی دیگر از خصوصیت مارها، اتساع زیادی است که دهانش برای بلعیدن طعمه پیدا می‌کند و این صفتی است که در مارهای سمی به اوج خود می‌رسد.

پلک چشم مارها دو پرده شفاف نازک است که وسط قرینه روی چشم‌ها به هم چسبیده است. معمولاً اینگونه به نظر می‌رسد که مارها همواره نگاه مات و خیره‌ای دارند. زیرا پرده شفاف مقابل چشم‌هایشان از درخشندگی آنها کم می‌کند و عمل پلک زدن در آنها انجام نمی‌گیرد.

مارها شیوه‌های دفاع متعددی دارند که نیش زدن فقط یکی از آن راه‌هاست. صدای مار نیز که به صورت فش و فشی مداوم است دیگر راه مناسب برای دور کردن دشمنان می‌باشد. برخی از مارها از تنوع رنگ فلس‌هایشان سود می‌برند و از روش استتار از خود محافظت می‌کنند و برخی دیگر با وانمود کردن به مرگ جان سالم بدر می‌برند و گروهی از آنان هم با ترشح ماده‌ای بدبو دشمنان را فراری می‌دهند و از خود دور می‌کنند.

تقریباً تمامی مارها به جز تعدادی محدود، تخم گذارند ولی تخم آنها برخلاف پرندگان نرم است. مارها خونسردند و مهم‌ترین ویژگی آنها پوست‌اندازیشان می‌باشد که معمولاً سه تا چهار بار در سال اتفاق می‌افتد.

در زمان پوست‌اندازی پوست مار، بی‌رنگ و نرم و در ادامه تیره و کدر و شیری رنگ می‌شود و آنگاه از محل تلاقی لبها پوست کهنه چاک می‌خورد و مار با پیچ و تاب با پوستی لیز و صیقلی و مجدداً رنگارنگ از جلد قدیم شفاف بیرون می‌آید در این حال پوست قدیم مار که بی‌رنگ و کمی سپیدگون و غالباً درسته و کامل است، قالب دقیق مار و همزاد یا نسخه دوم جسم مار است.^۱

برای مار معانی سمبلیک بسیاری ذکر شده که با توجه به ویژگی‌های فیزیکی بیان شده شاید بتوان گفت ارتباط عمیقی بین خصوصیات مار و نمادهایی که برای آن مطرح می‌شود می‌توان یافت.

برای مار مفاهیم منفی از قبیل: بی‌وفایی، پلیدی، حيله‌گری، خیانت، خشم و غضب، افسون و دلفریبی، آزرده‌گی، افسردگی، انتقام و انهدام، بدبختی و دین‌پروری و حسادت، خطر، خوشگذرانی